

تحلیل مبادله ریسک و بازدهی تحت قراردادهای مبادله‌ای و مشارکتی و دلالت‌های اشتغال‌زایی آنها

لطفعلی عاقلی^۱

عباس عساری آرانی^۲

چکیده

در این مقاله، نحوه مبادله بین ریسک و بازدهی در عقود مبادله‌ای و مشارکتی تحلیل می‌شود و در چارچوب بهینه‌سازی رفتار تولیدکننده نوعی تحت شرایط عدم اطمینان، نشان داده می‌شود که فرصت اشتغال‌زایی در خصوص طرح‌هایی که تحت عقود مشارکتی تأمین مالی می‌شوند، بیش از میزان اشتغال‌زایی در قالب عقود مبادله‌ای است. همچنین میزان اشتغال‌زایی از نوع و ماهیت فعالیت تبعیت می‌کند. در این راستا، برای فعالیت‌های پر مخاطره، با بازدهی انتظاری بالاتر، میزان اشتغال هم بیشتر خواهد بود. در بررسی تجربی در بازه زمانی ۱۳۹۴-۱۳۶۳ نیز مشاهده شد که نظام پرداخت در بانک‌های ایران، عمدتاً مبتنی بر عقود مبادله‌ای است، علیت گرنجری یکسویه از سرانه تسهیلات عقود مشارکتی (و نه عقود مبادله‌ای) به درآمد سرانه وجود دارد و به ازای یک درصد افزایش در میزان این نوع تسهیلات، درآمد سرانه حدود ۰/۲۱ درصد افزایش می‌یابد.

واژگان کلیدی: ریسک، بازدهی، عقود مبادله‌ای، عقود مشارکتی، اشتغال، بانکداری بدون ربا

۱. عضو هیأت علمی پژوهشکده اقتصاد

۲. عضو هیأت علمی گروه توسعه و برنامه‌ریزی اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس

۱. عضو هیأت علمی پژوهشکده اقتصاد

۲. عضو هیأت علمی گروه توسعه و برنامه‌ریزی اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس

۱- مقدمه

هر نظام اقتصادی از اجزای هماهنگ و به هم پیوسته تشکیل شده که به دنبال اهداف تعریف شده‌ای هستند. در نظام سرمایه داری، این اهداف شامل حداکثر سازی سود برای تولید کننده و حداکثر سازی مطلوبیت برای مصرف کننده هستند. در نظام اشتراکی، هدف نهایی افزایش رفاه اجتماعی و عدالت اجتماعی است.

همچنانکه اشاره شد، تولید هر گونه کالا یا ارائه هر نوع خدمت با انگیزه کسب سود است. لازمه تولید کالا یا ارائه خدمات، ترکیب عوامل یا نهاده‌های تولید با فناوری مشخص است. این ترکیب بر اساس قیمت نسبی عوامل تولید است. بنابراین مفاهیم کارایی تخصیصی، اقتصادی و فنی (Coelli et al, 2005) را می‌توان به ترتیب زیر دنبال کرد:

کارایی اقتصادی: حداکثر سازی سود و یا ترکیب کارای تخصیصی و کارایی فنی

کارایی تخصیصی: حداقل سازی هزینه تولید با توجه به قیمت مشخص نهاده‌ها

کارایی فنی: حداکثر سازی تولید با ترکیب فنی مشخص نهاده‌ها

نظام اقتصادی در کارکرد طبیعی و سنتی خود با عوامل طبیعی مثل زمین و نیروی کار شناخته می‌شود. در یک اقتصاد تهاوتی، که نیروی کار هم مصرف کننده و هم تولیدکننده است، مبادله از طریق سازوکار کالا در قبال کالا صورت می‌گیرد اما با تکامل بازارها و تحولات اقتصادی و اجتماعی که از رشد جمعیت، تشکیل اجتماعات و شهرنشینی و بهبود فناوری نشأت می‌گیرد، تهاوت تمام کالاها مقدور نیست. به ویژه زمانی که بازار خدمات را در نظر بگیریم که محصول به صورت ملموس نیست و در واقع خدمات عوامل تولید به جای کالاها مورد مبادله قرار می‌گیرند. حمل و نقل، خدمات بانکی، آموزش، بهداشت، امنیت، مشاوره، وکالت، طبابت و مانند آنها در زمره خدماتی هستند که غالباً با آنها سروکار داریم.

لازمه مبادله کالاها و خدمات تعیین یک واحد مشترک و مقبول است که بتواند کالاها و خدمات را بشمارد، وسیله مبادله باشد، ارزش را ذخیره نماید و برای پرداخت‌ها و دریافت‌های بین دوره‌ای کیفیت لازم را داشته باشد. هر چند به گواه تاریخ تحولات اقتصادی، از نمک، سنگ‌های قیمتی، آهن و برنز، طلا و نقره و مانند آنها به عنوان وسایه مبادله در طول ادوار گذشته استفاده شده است، اما سهولت حمل، سهولت ضرب و انتشار و الزامات قانونی موجب معرفی و خلق پول در قالب سکه و اسکناس شده است.

خلق پول و ورود آن به نظام‌های اقتصادی سبب شده است که در کنار بخش طبیعی یا حقیقی اقتصاد، بخش مالی یا غیر حقیقی شکل بگیرد. تعامل دو بخش در قالب سیاست‌های پولی، مالی و درآمدی اثرات متفاوتی بر رشد اقتصادی، توزیع درآمدها، تراز تجاری، اشتغال، ثبات و یا نوسانات اقتصادی به جای می‌گذارد. در واقع بخش عمده ادوار تجاری (رکود و رونق) به خاطر عدم تعادل در یکی از این بخش‌ها یا هر دو آنها صورت می‌گیرد.

هر چند قابلیت مبادله کالاها، خدمات و پول با همدیگر از ویژگی‌های نظام‌های اقتصادی متعارف به شمار می‌روند، اما تحولات در بازارهای پولی، زمینه ساز انواع بحران‌های اقتصادی در طول تاریخ شده است. در جدیدترین این تحولات، بحران اقتصادی ۲۰۰۸ که ابتدا از بازار مسکن آمریکا و سقوط شدید قیمت خانه‌ها شروع و سپس به اروپا و سایر کشورها کشیده شد، ضعف مدیریت مالی، عدم شفافیت در نظام بانکداری و مالی متعارف و لزوم معرفی نظام مالی جایگزین را به اثبات رساند. در نتیجه، نظام بانکداری و مالی اسلامی به عنوان نوشدارویی برای مخمصه مالی جهان مورد توجه پژوهشگران اقتصادی قرار گرفت (Choudhury, 2012).

در نظام اقتصادی اسلام، هدف غایی تکمیل مکارم اخلاقی^۱، سعادت اخروی و رضوان الهی^۲ است. با توجه به تعالیم و آموزه‌های اسلامی، کارگزاران اقتصادی (تولیدکنندگان، مصرف‌کنندگان، دولت، بازار) صرفاً نباید به دنبال سود اقتصادی و رفاه مادی باشند، برای نمونه، آیه ۹ سوره جمعه بر ترک داد و ستد به هنگام دعوت به نماز تأکید دارد. از طرف دیگر، تأمین معاش جزء

۱. حدیث نبوی: انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق

۲. آیه ۷۲ سوره جمعه: خداوند به مردان و زنان با ایمان باغبانی وعده داده است که از زیر آن نهرها جاری است در آن جاودانه خواهند بود و سراهایی پاکیزه در بهشتهای جاودان و خشنودی خدا بزرگتر است این است همان کامیابی بزرگ (...وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ).

ضرورت‌های حیات بشری و در زمره جهاد در راه خدا تلقی شده است. ال‌کاد لعیاله کالمجاهد فی سبیل... ناظر بر همین مفهوم است. همین‌طور آیه ۱۰ سوره جمعه به جستجوی فضل و برکت الهی (و ادامه فعالیت و تجارت) پس از ادای نماز جمعه اشاره دارد.

به مصداق آیه ۲۷۵ سوره بقره، که «بیع (داد و ستد)، حلال و ربا حرام» شمرده شده است، سود ناشی از فعالیت یا تجارت مولد در اسلام مذموم نیست، اما تولید و تجارت عاری از ریسک و عدم اطمینان نیست. صدر (۱۳۵۷)، از ریسک با عنوان «مخاطره» نام برده و آن را حالتی می‌داند که شخص با توجه به ترس از عواقب کار، اقدام می‌کند. وی فرد را در برگزیدن راه پر مخاطره یا انصراف از تصمیم مخاطره‌آمیز مختار می‌داند. در تحلیل نهایی او، ارزش اقتصادی برای مخاطره قائل نیست و ریشه سودهای ربوی را در عامل «مخاطره» می‌داند. در برابر این دیدگاه، رویکرد میانه به نظام اقتصادی اسلام، مخاطره (ریسک) و عدم قطعیت را مثل اقتصادهای متعارف می‌پذیرد و پوشش ریسک و سفته‌بازی را در رستای کمک به فعالیت مولد و اخلاقی و حقیقی مجاز می‌داند (دادگر، ۱۳۹۳).

پرواضح است که میزان سود در شرایط قطعی و غیر قطعی لزوماً با هم برابر نیست. به طور طبیعی، ریسک و عدم قطعیت، هزینه دیگری اضافه بر هزینه‌های تولید به بار می‌آورند. لذا کارایی تخصیصی می‌طلبد که مجموع هزینه‌ها از جمله هزینه ریسک کاهش یابد. البته محاسبه هزینه ریسک ساده نیست و ریاضیات خاص خود را نیاز دارد. پیش فرض‌های اساسی در این مقاله عبارتند از:

۱) نحوه مبادله بین ریسک و بازدهی در عقود مبادله‌ای و مشارکتی با هم یکسان نیست.

۱) عقود مشارکتی با لحاظ عنصر ریسک از قابلیت اشتغال‌زایی بیشتری نسبت به عقود مبادله‌ای برخوردار هستند.

به منظور تبیین پیش‌فرض‌های فوق، این مقاله در ۸ بخش سازماندهی شده است. پس از مقدمه، در بخش ۲، اصول حاکم بر عقود مالی اسلامی، مطرح می‌شود. بخش ۳، به موضوع تأمین مالی و بانکداری اسلامی می‌پردازد. تصمیم‌گیری در فضای ریسک-بازدهی در بخش ۴ ارائه می‌شود. نحوه اثر عقود مشارکتی یا مبادله‌ای بر اشتغال در بخش ۵ مورد بحث قرار می‌گیرد. بخش‌های ۶ و ۷ به ترتیب به پیشینه و روش تحقیق اختصاص دارند و بخش ۸، به نتایج می‌پردازد.

۲- اصول حاکم بر عقود مالی اسلامی

در راستای تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام، یک سری اصول در قراردادهای مالی و تجاری تعبیه شده است که می‌توان در قالب عناصر ممنوعه (حرام) به آنها اشاره کرد. ممنوعیت شیوه‌های کسب ثروت غیرموجه از مهم‌ترین آموزه‌های اسلامی برای برقراری عدالت و منع استثمار در معاملات تجاری است. این ممنوعیت‌ها شامل حرمت ربا، نفی غرر^۱ و منع قمار^۲ است.

حرمت ربا: ربا به طور کامل تحت شریعت اسلام ممنوع است. ربا منشاء اصلی ثروت بادآورده و بدون زحمت است، در اسلام، پول به عنوان کالا مطرح نیست که بتوان بابت استفاده از آن بهایی پرداخت. همچنانکه اشاره شد، پول وسیله مبادله در یک اقتصاد غیرتهداتری و یک وسیله ذخیره ارزش است. از دیدگاه سارکر^۳ (۱۹۹۹) ربا در اسلام در دو مفهوم به کار می‌رود: ربای نسبی: به زمان مجاز برای قرض‌گیرنده برای بازپرداخت وام در قبال مبلغ اضافی (مالی) اشاره دارد (نسبیه برگرفته از نَسَاءَ به معنای تعویق انداختن، تاخیر انداختن یا منتظر گذاشتن است). در این حالت فرقی نمی‌کند که بازدهی ثابت باشد یا نسبت متغیری از اصل پول، تفاوتی ندارد که مبلغی یکجا از قبل پرداخت شود یا در سر رسید پرداخت شود یا به صورت یک شرط برای وام، یک هدیه یا خدمتی دریافت شود. این تعریف ربا، همان ربای حرام^۴ است نه بهره.

۱. Gharar

۲. Gambling (Maysir)

۳. Sarker, Md Abdul Awwal

۴. Usury

ربای فضل: به معامله یا بیع کالاهای همگن مربوط است و زمانی رخ می‌دهد که کالا یا پول از جمله طلا، نقره، گندم، جو، خرما و نمک در برابر هم با نسبت نامساوی مبادله شوند یعنی، برای ربوی نبودن معامله، باید به طور نقد مبادله شوند و برابر و مشابه باشند، و الا هرگونه تغییر در معاملات موجب ربای فضل خواهد شد.

در واقع، حرمت ربا در قرآن و حدیث، زمینه ساز تأسیس یک نظام اقتصادی است که از آن تمام انواع استثمار و بی‌عدالتی حذف شده باشد. آیه ۲۷۵ سوره بقره، رباخواران را مانند شیطان و جن‌زدگان توصیف کرده و با ذکر «احل...البیع و حرم الربا» بر بطلان و حرمت ربا فرمان داده، در ادامه در آیه ۲۷۶، به نابودی و بی‌برکت کردن ربا و در عین حال به ثواب و گسترش «صدقات» حکم داده، آیه ۲۷۸ بر ترک «مابقی ربا» حکم داده و در آیه ۲۷۹ همین سوره، «اصرار بر دریافت ربا معادل جنگ با خدا و رسول او» قرار داده شده است. در آیه ۱۳۰ سوره آل عمران نیز رباخواری مضاعف نهی شده است. بنابراین، از منظر بانکداری و تأمین مالی، حرمت ربا، راهی برای برقراری عدالت بین صاحب سرمایه و کارآفرین است.

داوودی و موسایی (۱۳۷۹) ربا را هرگونه دریافت و پرداخت «زیادی» در مبادلات براساس قدرت خرید اقتصادی تعریف کرده و جبران کاهش قدرت خرید پول را در معاملات مدت دار بر اساس «قاعده لا ضرر» خارج از موضوع تعریف حقیقی ربا می‌دانند. از دید آنها قیمتی شدن پول در طول زمان (به خاطر تغییر ماهیت آن)، مستلزم جبران کاهش قدرت خرید پول است و عدم جبران با اصل "عدم الظلم" مغایرت دارد. توتونچیان (۱۳۷۹)، ضمن اینکه پول را یک کالای عمومی می‌داند، بر این باور است که اگر پول تنها وسیله مبادله باشد، مشمول بهره نیست و نباید به آن بهره پرداخت.

نفی غرر: غرر در لغت به معنی خطر، نیرنگ و غفلت آمده است. منظور از معامله غرری معامله‌ای است که توأم با خطر

بوده و متعاملین در زمان انجام آن، توان تشخیص سودمند یا زیانبار بودن معامله را ندارند. معاملات غرری در قانون مدنی ایران، مصر و فرانسه جز در موارد استثنایی محکوم به بطلان است (طالب احمدی، ۱۳۸۰).

غرر به معنای فریب دادن یک طرف قرارداد به دلیل بی‌اطلاعی طرف‌های دیگر نیز هست. بیع غرر عبارت است از تردید نسبت به تصاحب کالا. لذا وقتی قیمت کالا یا خود کالا مشخص نباشد، معامله مربوطه غرری است. نفی غرر به منظور تضمین شفافیت و عدالت در قراردادهای بین طرفین است.

فروش کالا وقتی فروشنده قادر به تحویل آن نباشد، فروش کالای معلوم یا نامعلوم در مقابل یک قیمت نامشخص، فروش کالا بدون توصیف کامل یا تصریح دقیق قیمت، عقد قرارداد موكول به یک رخداد نامعلوم و فروش کالا بر مبنای اطلاعات غلط در مورد کالا و یا اجازه ندادن به خریدار برای بررسی دقیق کالا، از جمله معاملات غرری به شمار می‌روند (سرکار، ۱۹۹۹). برای اجتناب از غرر، طرفین قرارداد باید از وجود کالا و قیمت آن اطمینان حاصل نمایند، کالا قابل تحویل باشند و خصوصیات و مقادیر کالا تصریح شده باشند و مقدار، کیفیت و تاریخ تحویل معلوم باشد.

منع قمار: ممنوعیت میسیر (قمار) از این فرض نشأت می‌گیرد که یک توافق صوری بین طرفین در واقع نتیجه انگیزه غیر

اخلاقی ایجاد شده با امیدهای واهی طرفین است، به این امید که آنها از قرارداد سود ناروایی به دست می‌آورند.

۳- تأمین مالی و بانکداری اسلامی

هر چند عبدالغفور (۲۰۰۹) شیوه‌های تأمین مالی را در بانکداری اسلامی به سه دسته سرمایه‌گذاری، مبادله (تجارت) و پرداخت وام (قرض الحسنه) تقسیم می‌کند، اما در چارچوب قانون بانکداری بدون ربا در ایران، تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی و اعطای تسهیلات، در چهار گروه قرض الحسنه، سرمایه‌گذاری مستقیم، عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی صورت می‌گیرد (ضیایی، ۱۳۷۲):

قرض الحسنه: عقدی است که به موجب آن، بانک‌ها مبلغ معینی را طبق ضوابط مقرر، به اشخاص اعم از حقیقی یا

حقوقی، به قرض واگذار می‌نمایند.

سرمایه‌گذاری مستقیم: مطابق ماده ۸ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند در طرح‌های تولیدی و عمرانی ضروری و غیر تجملی مستقیماً به سرمایه‌گذاری مبادرت نمایند. سرمایه‌گذاری مستقیم عبارت است از تأمین تمام سرمایه لازم جهت اجرای طرح‌های تولیدی، بازرگانی و خدماتی که به صورت شرکتهای سهامی تشکیل می‌شوند و توسط یک یا چند بانک انجام می‌گیرد. مبادرت به سرمایه‌گذاری مستقیم در هر زمینه‌ای مستلزم تحقیق و بررسی دقیق است و طبق قانون نتیجه ارزیابی طرح بایستی حاکی از عدم زیان‌دهی باشد. مبنای فقهی این شیوه، جواز فقهی فعالیت‌های مستقیم اقتصادی است و تازمانی که موضوع فعالیت، مخالف شرع نباشد سرمایه‌گذاری مستقیم اشکالی ندارد.

عقود مبادله‌ای: قراردادهای یا عقود مبادله‌ای، از جمله عقود اسلامی است. نرخ سود (بازدهی) در این عقود ثابت است و با توجه به ماهیت عقد یا قرارداد تعیین می‌شود. در عقد مبادله‌ای بر خلاف عقد مشارکتی انتقال اموال صورت می‌پذیرد، به بیان دیگر در این عقد «بیع» صورت گرفته است. در بانکداری، بانک، مالی را از طرف موکل در اختیار گیرنده تسهیلات قرار می‌دهد و پس از پرداخت تسهیلات، خود را کنار می‌کشد و سود از پیش تعیین شده را در سر رسیدهای معین مطالبه می‌نماید. بنابر این در عقد مبادله‌ای، انتقال صورت گرفته و بانک نظارتی بر هزینه کرد تسهیلات ندارد. عقود مبادله‌ای عمدتاً کوتاه‌مدت هستند؛ زیرا خرید و فروش و انتقال اموال از همان ابتدا صورت می‌پذیرد. قراردادهای مبادله‌ای از ویژگی انتفاع و سودآوری برخوردارند. انواع عقود مبادله‌ای در جدول (۲) معرفی شده‌اند:

جدول ۲. انواع و ویژگی‌های عقود مبادله‌ای (نرخ سود ثابت)

نام عقد	تعریف	کاربرد	شرایط
فروش اقساطی	واگذاری «عین» به بهای معلوم به غیر و دریافت تمام یا قسمتی از بها به اقساط مساوی و یا غیرمساوی، در سررسید (های) معین	خرید مواد اولیه و لوازم یدکی؛ اموال منقول نظیر وسایل کار، ماشین آلات و تأسیسات؛ مسکن و لوازم منزل توسط بانک و فروش به خریدار	وثیقه مشتری
اجاره به شرط تملیک	مالک شدن عین مستأجره (ملک یا کالا) توسط مستأجر در پایان مدت اجاره طبق مفاد قرارداد ^۱ و ایفای تعهدات	توسعه صنعت، کشاورزی، معادن و خدمات و مسکن از طریق ایجاد ملکیت دارایی سرمایه‌ای	میزان مال الاجاره به شرط تملیک با لحاظ قیمت تمام شده و سود بانک/ نیاز به وثیقه / رهن نیست.
مراجعه	اطلاع رسانی قیمت تمام‌شده کالا (قیمت خرید، هزینه‌های حمل و نقل و نگهداری و سایر) از فروشنده (بانک) به مشتری و تقاضای مبلغ یا درصد اضافی به عنوان سود	خرید و فروش لوازم یدکی، مواد اولیه، کالای سرمایه‌ای و موارد مشابه	اطلاعات غلط در مورد قیمت خرید یا هزینه‌های مربوطه منجر به خیار فسخ توسط مشتری است. به صور نقد (نسیه) دفعی (اقساطی) است.
جعاله	التزام شخص (جاعل/ کارفرما / پیمانکار)، به ادای مبلغ یا اجرت معلوم (جعل) در مقابل انجام عملی معین، طبق قرارداد	توسعه خدمات	
معاملات سلف	پیش خرید نقدی محصولات تولیدی به قیمت معین	تامین قسمتی از سرمایه در گردش واحدهای تولیدی	بانک به تقاضای واحد تولیدی، محصولات آن را پیش خرید کرده و در پایان دوره به متقاضی وکالت می‌دهد تا محصول را از طرف بانک بفروشد. مدت عقد حداکثر معادل یک دوره تولید و زیر یکسال
خرید دین	پرداخت وجه سندی وعده‌دار مانند سفته و برات پیش از سررسید آن سند، به مبلغی کمتر از ارزش اسمی آن	تامین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی، بازرگانی و خدماتی	اطمینان از حقیقی بودن بدهی و اعتبار بدهکار
استصناع (قرارداد سفارش ساخت)	عقد بین دو شخص حقیقی یا حقوقی مبنی بر تولید کالای خاص یا اجرای پروژه خاص در آینده.	احداث دارایی‌های سرمایه‌ای	پیمانکار با دریافت مبالغ معین در زمان‌های مقرر (به نقد و اقساط) متناسب با پیشرفت فیزیکی کار یا مستقل از آن در مدت مقرر (یک‌ساله تا ده‌ساله) متعهد می‌شود پروژه را اجرا و به سفارش‌دهنده تحویل دهد.

مأخذ: ضیایی (۱۳۷۲)، موسویان (۱۳۸۳)، طالبی و کیائی (۱۳۹۱)، عسگری (۱۳۹۲)

۱. مبلغ کل مال الاجاره، تعداد و میزان هر قسط مال الاجاره، مدت قرارداد، شرایط مورد نظر بانک از نظر حفظ و نگهداری و کاربرد صحیح مورد اجاره، عدم واگذاری به غیر، پرداخت هزینه‌های تعمیرات، مالیاتها و مانند آنها.

۲. مراجعه به صورت اقساطی، همان فروش اقساطی است و نرخ سود نسیه بیشتر از نرخ سود نقدی است.

عقود مشارکتی: این قراردادها بر مبنای مشارکت در منافع یا هزینه‌های طرح‌های سرمایه‌گذاری تنظیم می‌شوند. در این نوع عقود، سهام اشخاص حقیقی یا حقوقی با هم ترکیب شده و اهدافی چون کسب سود، تأمین سرمایه، خرید سهام سایر شرکت‌ها و مانند آنها دنبال می‌شود. به بیان دقیق، بانک، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز یک فعالیت اقتصادی (تولیدی، تجاری یا خدماتی) را تأمین می‌کند و در نهایت، در انتهای فعالیت، مطابق قرارداد با صاحبکار اقتصادی، سود (زیان) حاصل از این فعالیت را تقسیم می‌نماید. بنابراین، در بانکداری بدون ربا یک طرف قرارداد، بانک و طرف دیگر، شریک او (شخص حقیقی یا حقوقی) است. مبنای قرارداد، مشارکت یا سهیم بودن طرفین در سود و زیان موضوع مشارکت است و نرخ بازدهی سرمایه‌گذاری و مشارکت متغیر است.

در این قراردادها، انتقال اموال رخ نمی‌دهد، بلکه ملکیت مال در مالکیت یک طرف قرارداد باقی می‌ماند و منافع آن در «اختیار» عامل قرار می‌گیرد که اختیار هزینه‌کرد اموال را دارد و طرفین در سود و زیان سهیم هستند. در رابطه با عقود مشارکتی دو مدل کوتاه و بلند مدت داریم. سرمایه‌گذاری کوتاه مدت، سرمایه‌گذاری است که مدت زمان آن حداکثر یک سال باشد و از آنجا که مضاربه به عنوان یکی از انواع عقود مشارکتی در دو بازه زمانی شش‌ماهه تعریف شده می‌توان مضاربه را برای سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت مطلوب دانست اما خود عقد مشارکت می‌تواند به واسطه ماهیت کارکردی آن در سرمایه‌گذاری‌های بلند مدت مورد استفاده واقع شود.^۱

عقود مشارکتی در طیفی از فعالیت‌های تولیدی و خدماتی به کار می‌روند و مهمترین آنها عبارتند از: مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه، مزارعه و مساقات. جدول (۳) عقود مشارکتی را خلاصه نموده است:

جدول ۳. انواع و ویژگی‌های عقود مشارکتی (نرخ سود متغیر)

نام عقد	تعریف	کاربرد	شرایط
مشارکت حقوقی	تأمین قسمتی از سرمایه شرکت‌های سهامی جدید و یا خرید قسمتی از سهام شرکت‌های سهامی موجود توسط بانک	تأمین کمبود سرمایه شرکت‌های سهامی صنعتی، معدنی، زراعی، ساختمانی و یا شرکت‌های سهامی بازرگانی و خدماتی	بانک‌ها در پایان هر دوره مالی مثل سایر سهامداران به نسبت سرمایه در سود شرکت سهیم می‌شوند.
مشارکت مدنی ^۲	در آمیختن سهم‌الشرکه نقدی و یا غیرنقدی اشخاص حقیقی و یا حقوقی متعدد به نحو مشاع به قصد انتفاع	تأسیس یا توسعه فعالیت‌های تولیدی، بازرگانی و یا خدماتی	در پایان هر سال مالی و یا در پایان قرارداد، سود (زیان) تحقق یافته به تناسب سرمایه بین بانک و شریک تقسیم می‌شود. یک شرط مهم برای بانک شرط پذیرش ضرر احتمالی از طرف مشتری (شریک) است.
مضاربه	یک طرف (مالک/مضارب)، سرمایه نقدی را تأمین کرده و طرف دیگر (عامل)، با آن تجارت می‌کند و طرفین در سود حاصله شریکند.	فعالیت‌های تولیدی/خدماتی	بانک (مالک)، سرمایه نقدی را در اختیار عامل (شخص حقیقی یا حقوقی) قرار می‌دهد و مدت قرارداد حداکثر یکسال از زمان عقد تا تسویه کامل موضوع قرارداد می‌باشد.
مزارعه	یک طرف قرارداد (مزارع)، زمین مشخص را برای مدت معین به طرف دیگر (عامل/زارع) واگذار می‌کند تا در آن زراعت کرده و محصول را به نسبت توافقی بین خود تقسیم کنند.	تأمین نیازهای مالی در بخش کشاورزی	بانکها (مزارعان)، زمین یا عوامل تولید یا ترکیبی از آنها را در اختیار زارع قرار می‌دهند. این قرارداد با تقسیم محصول و تحویل سهم بانک خاتمه می‌یابد. اگر بانک مایل به فروش سهم محصول خود توسط عامل باشد، باید به صورت شرط ضمن عقد در قرارداد ذکر شود.
مساقات	معامله بین صاحب درخت و امثال آن با عامل در مقابل حصه مشاع معین از ثمره (محصول). ثمره، اعم از میوه، برگ، گل و غیر آن است.	باغبانی و پرورش گیاه/ جنگل‌داری	بانک (به مثابه صاحب باغ) در صورت مالکیت درختان مثمر یا قابل ثمر که مالک عین یا ثمر آنها باشد و یا مجاز به تصرف در آنها باشد، در صورت اثبات توان شخص یا اشخاص (حقیقی یا حقوقی) به عنوان عامل با آنها قرارداد مساقات می‌بندد. عامل (کشاورز)، درختان را نگهداری و پرورش کرده و محصول طبق قرارداد بین طرفین تقسیم می‌شود. اگر بانک مایل به فروش سهم محصول خود توسط عامل باشد، باید به صورت شرط ضمن عقد در قرارداد ذکر شود.

مآخذ: ضیایی (۱۳۷۲)، موسویان (۱۳۸۳)، طالبی و کیائی (۱۳۹۱)، عسگری (۱۳۹۲)

۱. <http://ijtihad.ir/NewsDetails.aspx?itemid=2649> (محمد رضا یوسفی/تفاوت ماهوی عقود اسلامی در بانکداری اسلامی)

۲. متقاضی باید موضوع مشارکت، سرمایه مورد نیاز، حداکثر مدت مشارکت، پیش‌بینی خرید، هزینه و فروش، سهم سود پیشنهادی خود، وثیقه و ضمانت حسن اجرای کار را در اختیار بانک بگذارد تا بانک بتواند در صورت وجود توجیه کافی اقتصادی، با درج شرایط ضمن قرارداد یا بدون شرط با مشتری، قرارداد ببندد.

۴- تصمیم‌گیری در فضای ریسک-بازدهی

در سطح کلان، رفاه اجتماعی، عدالت اقتصادی و اجتماعی و توزیع عادلانه درآمدها و ثروت‌ها اهداف اولیه اقتصاد اسلامی هستند و اخوت، عدالت و فلاح انسان‌ها از ارزش‌های اساسی اسلام به شمار می‌روند. در سطح خرد، در نظام اقتصاد اسلامی، تصمیمات تولیدی و تجاری با توجه به اهداف مشخص صورت می‌گیرد. بسته به ماهیت این تصمیمات، اهداف متفاوت شامل کسب منفعت، حفظ مشتری و یا ترکیب آنها، صرفه جویی در مخارج، منع اسراف، تولید و تجارت سازگار با محیط زیست، تقدم جامعه بر فرد و مانند آنها را می‌توان مد نظر قرار داد.

بر اساس معادله اصلی حسابداری که دارایی را مجموع بدهی و سرمایه می‌داند، در واقع حداکثرسازی سرمایه بنگاه به معنای افزایش تفاوت بین دارایی‌های بنگاه (دارایی‌های نقدی و مالی و فیزیکی) و بدهی‌های بنگاه (وام‌ها، تعهدات و دیون کوتاه مدت و بلندمدت) یکی از اهداف اصلی بنگاه است. با توجه به افق زمانی (جاری و آتی) و میزان اطلاعات موجود از قیمت‌ها، هزینه‌ها، درآمدها، تعداد رقبا، اندازه بازار تصمیمات مختلف با توجه به جدول (۱) اتخاذ می‌شود:

جدول ۱. تصمیم‌گیری بنگاه با هدف بیشینه سازی سرمایه بنگاه

اطلاعات/ افق زمانی	دوره جاری (حال)	دوره آتی
کامل (وضعیت اطمینان)	Max II	Max pv(II)
ناقص (عدم اطمینان)	Max E(II)	Max pv[E(II)]

Source: Douglas, 1992

که در آن Max نماد بیشینه سازی، pv به معنی ارزش حال (فعلی)، E نماد امید ریاضی است. در جدول فوق، امید ریاضی سود یا بازدهی (II) و وضعیت عدم اطمینان ارتباط تنگاتنگی با مفاهیم بازدهی و ریسک دارند که در ادامه مورد بحث قرار می‌گیرند:

بازدهی: بازدهی معادل Return در انگلیسی است. هر سرمایه‌گذار، انتظار دارد از محل سرمایه‌گذاری مالی یا فیزیکی خود به یک بازدهی معقولی برسد که بتواند علاوه بر جبران هزینه‌هایش، انگیزه کافی برای تداوم تولید و سرمایه‌گذاری داشته باشد. به این معنا می‌توان، بازدهی سرمایه‌گذاری فرض کرد. اگر ارزش دارایی یک سرمایه‌گذار را در دو دوره t و t+1 به ترتیب با V_t و V_{t+1} نشان دهیم، در این صورت نرخ بازدهی سرمایه‌گذاری با رابطه (۱) حساب می‌شود:

$$r = \frac{\Delta V}{V} = \frac{V_{t+1} - V_t}{V_t} \quad (1)$$

چنانچه بازدهی وضعیت i با احتمال p_i برابر r_i باشد، در این صورت بازدهی انتظاری عبارت است:

$$E(r) = \sum_{i=1}^n p_i r_i \quad (2)$$

ریسک: در فرهنگ وبستر، ریسک عبارت است از: «مخاطره، خطر، در معرض زیان یا لطمه قرار داشتن». بنابراین، ریسک به شانس یا احتمال وقوع یک رخداد نامطلوب در آینده اشاره دارد. سرمایه‌گذاری در محصولات جدید همیشه با ریسک بازاری همراه است. افراد و بنگاهها وجوه خود را در دوره جاری به امید کسب سود یا بازدهی در دوره آتی سرمایه‌گذاری می‌کنند. اوراق قرضه بازدهی نسبتاً کمی دارند اما اوراق سهام بازدهی بیشتر همراه با ریسک بیشتر دارند. پس با سرمایه‌گذاری در سهام با انگیزه سفته‌بازی، باید ریسک قابل توجهی را به امید کسب سود در آینده تقبل کرد.

بریگام و هاستون^۱ (۲۰۰۷) ریسک را بر حسب توزیع بازدهی تعریف کردند: هر چه توزیع احتمال بازدهی مورد انتظار آتی چگال‌تر (فشرده‌تر) باشد، ریسک سرمایه‌گذاری مشخص، کمتر خواهد بود.

در تحلیل‌های بین دوره ای، غالباً ریسک به آینده نگری یا پیش بینی فعالیت‌ها در دوره‌های آتی ارتباط می‌یابد. گذشته یا تاریخ ریسک چندان مهم نیست، کافی است که از میزان ریسک و هزینه‌های تحمیل شده آن برای برنامه ریزی در آینده بهره بگیریم. به بیان دقیق‌تر، ریسک وضعیت محتمل آتی است و چون احتمال وقوع حوادث لزوماً صفر نیست پس ریسک هم لزوماً از بین نمی‌رود بلکه به کمک ابزارهای عقلی و علمی قابل مدیریت در جهت کاهش است.

در فعالیت‌های تولیدی، معمولاً بین برنامه‌ریزی برای تولید تا تحقق تولید و بازرسانی محصولات فاصله زمانی وجود دارد و این فاصله تابع نوع فعالیت است. به دلیل ماهیت برخی فعالیت‌ها، تولید و عرضه در کوتاه مدت صورت می‌گیرد و به طور آنی هم عرضه می‌شود، مثل بستنی فروشی و ماهیگیری و ماهی فروشی. اما در اغلب فرآیندهای صنعتی، فاصله زمانی مذکور طولانی است و تابع زمان بندی تولید، دسترسی به امکانات حمل و نقل، امکان ذخیره سازی و وجود متقاضیان بالقوه در بازار است.

فاصله زمانی برنامه‌ریزی تا تولید و عرضه سبب می‌شود که تولیدکننده با انواع مختلفی از ریسک‌ها از جمله ریسک سیاسی، ریسک عملیاتی، ریسک نقدینگی، ریسک تورم، و مانند آنها مواجه باشد.

برای اینکه ریسک قابل اندازه‌گیری باشد، به پیروی از لیارد و والترز^۱ (۱۹۷۸)، هزینه ریسک تعریف می‌شود که برابر با اختلاف بین درآمد یا ثروت مطمئن و درآمد یا ثروت محتمل است. ثابت می‌شود که هزینه ریسک با واریانس درآمد یا ثروت متناسب است. از این رو، برای سنجش ریسک از ریشه دوم واریانس، یعنی انحراف معیار درآمد یا ثروت استفاده می‌شود. اگر سرمایه‌گذار مواجه با π وضعیت محتمل با احتمال مشخص باشد، و بازدهی وضعیت i با احتمال p_i برابر r_i و میانگین بازدهی برابر \bar{r} باشد، می‌توان ریسک (σ) را به صورت انحراف معیار بازدهی در نظر گرفت:

$$\sigma = \sqrt{\sum_{i=1}^n p_i (r_i - \bar{r})^2} \quad (۳)$$

در حالت پیوسته داریم:

$$\sigma = \sqrt{E(r^2) - [E(r)]^2} \quad (۴)$$

که $E(r)$ امید ریاضی بازدهی انتظاری است ($E(r) = \sum p_i r_i$).

مبادله ریسک و بازدهی: بر اساس مبانی اقتصاد خرد، یک سرمایه‌گذار ریسک‌گریز معمولاً از بازدهی کسب مطلوبیت کرده و تا حد امکان از ریسک و مخاطره دوری می‌گزیند. بنابراین، مطلوبیت وی، تابعی فزاینده از بازدهی و تابعی نزولی از ریسک خواهد بود. مبادله بین نرخ بازدهی (r) و ریسک (σ) را می‌توان از تعریف منحنی بی تفاوتی به دست آورد:

$$\bar{u} = u(\sigma, r) \quad (۵)$$

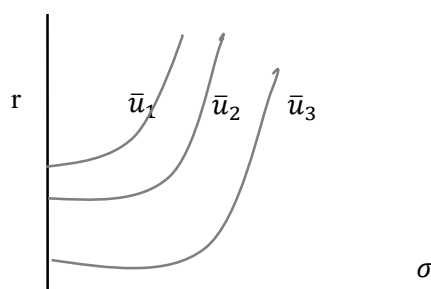
که \bar{u} سطح مطلوبیت ثابت به ازای ترکیبات مختلف ریسک و بازدهی است. در این تابع شرایط زیر برقرار است:

$$\sigma \geq 0, r \geq 0, u \geq 0, u'_\sigma < 0, u'_r > 0, u''_{\sigma\sigma} < 0, u''_{rr} < 0$$

از منحنی بی تفاوتی، نرخ نهایی جانشینی (نرخ مبادله) بین ریسک و بازدهی حاصل می‌شود:

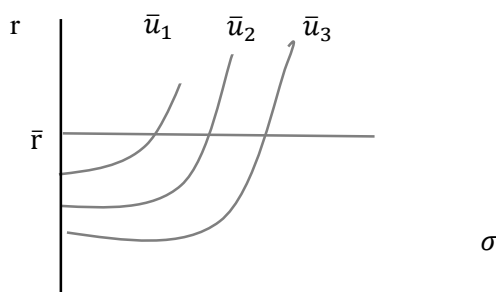
$$MRS_{\sigma \text{ for } r} = -\frac{dr}{d\sigma} = \frac{u'_\sigma}{u'_r} \quad (۵)$$

که با توجه به شرایط اولیه، این نرخ مثبت است. به عبارت دیگر، سرمایه‌گذار، ریسک بیشتر را در قبال بازدهی بیشتر مبادله می‌کند. اگر u در سطح \bar{u} ثابت فرض شود، منحنی بی تفاوتی، ترکیبات مختلف بازدهی و ریسک را نشان خواهد داد که به رضایت خاطر مشترکی می‌انجامند و چون ریسک صفر نیست، می‌توان این منحنی‌ها را به شکل (۱) تصور کرد:

نمودار ۱. منحنی‌های مبادله ریسک-بازدهی

مبادله ریسک-بازدهی در عقود مبادله‌ای و مشارکتی: همچنانکه اشاره شد، تفاوت اصلی عقود مبادله‌ای و مشارکتی در میزان بازدهی مورد انتظار است. در عقود مبادله‌ای نرخ بازدهی طبق قرارداد ثابت فرض می‌شود، در این صورت نمودار (۱) به فرم نمودار (۲) در می‌آید که در آن \bar{r} در سطح \bar{r} ثابت است.

نمودار ۲. منحنی‌های مبادله ریسک-بازدهی

اما در عقود مشارکتی، نرخ بازدهی مورد انتظار متغیر است و مبادله بین ریسک و بازدهی مشابه نمودار (۱) است. اگر درآمد حاصل از فروش به دلیل تغییرات پیش بینی نشده در تولید یا قیمت بازار و یا هزینه‌های تولید به دلیل نوسانات قیمت عوامل تولید مواجه با ریسک و یا هر دو در معرض ریسک باشند، تابع سود نیز به ریسک ارتباط خواهد داشت. در واقع داریم:

$$\pi(\sigma) = R(\sigma) - C(\sigma) \quad (۶)$$

و لذا

$$r = \frac{\Delta\pi(\sigma)}{\pi(e)} \quad (۷)$$

به این ترتیب، رابطه بین نرخ بازدهی و ریسک حاصل می‌شود با توجه به اینکه ریسک به عنوان هزینه دیده شده، رابطه بین بازدهی و ریسک منفی است اما رابطه بین نرخ بازدهی و ریسک می‌تواند مثبت باشد، به این معنا که سرمایه‌گذاری که دنبال نرخ بازدهی بیشتر است، می‌تواند ریسک‌های بیشتری را تقبل کند.

در نظام اقتصادی اسلامی، عدم تثبیت بازدهی برای واحدهای تولیدی در قالب عقود مشارکتی، سبب می‌شود که بنگاه با ریسک‌پذیری بیشتری، تولید نماید. به بیان دیگر، در شرایط نرخ بازدهی متغیر، ریسک بین واحدهای تولید بیشتری گسترده می‌شود و میزان تولید بیشتری را می‌طلبد.

نگرش اسلامی، ریسک و عدم اطمینان^۱ را می‌پذیرد و نرخ بازدهی سهام را جایگزینی برای هزینه فرصت وجوه قابل سرمایه‌گذاری در نظر می‌گیرد. این وجوه یا از منابع داخلی بنگاه تامین می‌شود و یا از طریق عقود مشارکتی در قالب مضاربه یا

۱. در قرآن موارد متعددی از ریسک و عدم اطمینان در قالب عباراتی چون دائره السوء، قارعه، مصیبه، نحس و مانند آنها آمده است.

مشارکت مدنی یا حقوقی حاصل می‌شود. چون در این عقود، نحوه مشارکت مشخص و سهم طرفین معلوم است، پخش و توزیع ریسک بین کارفرما و عامل دنبال نمی‌شود.

البته همه محققان به ریسک و عدم اطمینان چنین نگاهی ندارند؛ برای مثال، فتائی^۱ (۲۰۱۲) در تبیین اصول بانکداری اسلامی، معتقد به منع عدم اطمینان است. به نظر او، عدم اطمینان در شرایط و مفاد تمام معاملات ممنوع است و مجاز نیست. لذا همه شرایط مربوط به سود و زیان حاصله لازم نیست به طور دقیق طرح شود بلکه طرفین معاملات مالی باید روی کلیت معامله یا قرارداد به تفاهم برسند.

۵- اثر عقود مشارکتی یا مبادله ای بر اشتغال

به پیروی از الجنید (۱۹۹۲)، با توجه به عوامل تولید چهارگانه نیروی کار، زمین و منابع طبیعی، موجودی سرمایه و کارفرمایی می‌توان ۴ نوع پاداش را در نظر گرفت: دستمزد برای نیروی کار، رانت برای زمین و سرمایه طبیعی تجدیدناپذیر، بهره برای سرمایه تجدیدپذیر و سود برای کارفرما: یعنی سود به ظرفیت کارفرمایی که ریسک را می‌پذیرد، تعلق می‌گیرد. سود در واقع تفاوت بین دریافت‌ها و هزینه‌های قراردادی مربوط به مشارکت است. اگر وجوه قابل سرمایه‌گذاری از طریق سهام تأمین شده باشد، اختلاف بین دریافت‌ها و پرداخت‌های قراردادی عوامل تولید برابر سود است.

در نظام اقتصاد اسلامی، قیمت سرمایه و کارفرمایی^۲ به طور همزمان تعیین می‌شود. این دو عامل، باقیمانده درآمد را پس از کسر سهم نیروی کار و دارایی فیزیکی دریافت می‌کنند. میزان واقعی (تحقق یافته) سهم سرمایه و کارفرمایی بعد از تکمیل و عرضه محصول به بازار مشخص می‌شود. به عبارت دیگر، اگر نیروی کار (L) با نرخ دستمزد مشخص W به کار گرفته شود، اما دارایی فیزیکی قابل استفاده مجدد (ساختمان‌ها، ماشین‌آلات، زمین و...) که به A نشان داده می‌شوند، با نرخ اجاره مشخص (γ) مورد استفاده قرار گیرند. درآمد خالص (NR)، یا سود (π) درآمدی است که از آن سهم نیروی کار و دارایی فیزیکی کسر شده باشد. به عبارت دیگر:

$$\pi = NR = R - wL - \gamma A \quad (۸)$$

که این درآمد خالص به سرمایه پولی و کارفرمایی تعلق دارد. چون درآمد برابر با حاصلضرب میزان تولید (q) و قیمت (p) به دست می‌آید، می‌توان هر کدام از اجزای درآمد را در شرایط ریسکی در نظر گرفت. برای سادگی تحلیل، چنانچه میزان تولید وابسته به ریسک (σ) تصور شود، معادله (۸) به صورت رابطه (۹) نوشته می‌شود:

$$\pi(\sigma) = pq(\sigma) - wL - \gamma A \quad (۹)$$

با فرض قیمت‌های مشخص محصول (p)، نرخ دستمزد (w) و نرخ اجاره دارایی‌های فیزیکی (γ) می‌توان از رابطه (۱۰) دیفرانسیل کامل گرفت:

$$\pi' d\sigma = pq' d\sigma - w dL - \gamma dA \quad (۱۰)$$

که در آن

$$\pi' = \frac{\partial \pi}{\partial \sigma}, \quad q' = \frac{\partial q}{\partial \sigma} \quad (۱۱)$$

تحلیل رفتار تولیدکننده در شرایط ریسکی نشان می‌دهد که مخاطره بیشتر همراه با تولید بیشتر و سود بیشتر است، لذا علامت دو مشتق جزئی در رابطه (۱۲) به احتمال قوی مثبت است. از رابطه (۱۲) اثر ریسک بر اشتغال را می‌توان به دست آورد:

$$\frac{\partial L}{\partial \sigma} = \frac{1}{w} (pq' - \pi') \quad (۱۲)$$

۱. Fatai

۲. کارفرمایی (Entrepreneurship) به عنوان سازماندهی فعالیت تولیدی یا خدماتی در واقع مأموریت تدارک عوامل تولید، مدیریت فرایندها و عملیات تولید را با توجه به ریسک‌های بازاری و عملیاتی به عهده دارد.

در فضای مبادله بین ریسک و بازدهی دیده شد که نرخ نهایی جانشینی بین ریسک و بازدهی مثبت و فزاینده است. در این حالت، می‌توان رابطه صریح بین بازدهی و ریسک را با تابع زیر نشان داد:

$$r = r_0 + a\sigma^b \quad (۱۳)$$

که در آن پارامترهای a و b مثبت مخالف صفر هستند و r_0 حداقل نرخ بازدهی انتظاری (بازدهی مطمئن مثل نرخ سود اوراق مشارکت) را نشان می‌دهد. بنابراین:

$$\frac{\partial r}{\partial \sigma} = ab\sigma^{b-1} \quad (۱۴)$$

با ضرب معکوس رابطه (۱۴) در طرفین رابطه (۱۲) عبارت زیر حاصل می‌شود:

$$\frac{\partial L}{\partial r} = \frac{1}{w} (pq' - \pi') / ab\sigma^{b-1} \quad (۱۵)$$

در عقود مشارکتی با توجه به نرخ بازدهی متغیر، در صورتی که عبارت داخل پرانتز مثبت باشد، اثر عقود مشارکتی بر اشتغال مثبت خواهد بود. و در صورتی این عبارت مثبت است که کشش درآمد ناخالص به میزان تولید ($\varepsilon_{\pi,q}$) از نسبت درآمد ناخالص (pq) به درآمد خالص (π) کمتر باشد.

$$(pq' - \pi') > 0 \Rightarrow \varepsilon_{\pi,q} < \frac{pq}{\pi} \quad (۱۶)$$

در عقود مبادله‌ای به دلیل ثبات نرخ سود یا نرخ بازدهی، با رابطه $r = \bar{r}$ در تمام سطوح ریسک (مخاطره) مواجه هستیم. بنابراین انگیزه تولید کننده برای تولید بیشتر در برابر پاداش بیشتر کاهش می‌یابد و با کاهش تولید میزان اشتغال ایجاد شده نیز کمتر خواهد شد.

آکین و میرآخور (۲۰۱۶) با بیان اینکه اقتصاد اسلامی قواعد دستوری و ارزشی خاص خود را دارد و استحکام نهادی خود را از قرآن و سنت می‌گیرد، در چارچوب یک الگوی انحصاری تولید نشان می‌دهند که حداکثر سازی سود با ملاحظه قواعد اسلامی به کارایی تخصیصی سهم عوامل می‌انجامد.

۶- پیشینه تحقیق

دار و پرسلی^۱ (۲۰۰۰) با توصیف قرارداد مشارکت در سود و زیان^۲ (PLS) معتقد هستند که تقریباً تمام بانک‌های اسلامی، شرکت‌های سرمایه‌گذاری و صندوق‌های سرمایه‌گذاری تامین مالی مبادله‌ای و پروژه‌ای را بر مبنای معاملات مباحه یا لیزینگ انجام داده و قراردادهای مشارکت در سود و زیان در عمل به حاشیه رانده شده‌اند. آنها نقایص این نوع قراردادها را در هفت مورد خلاصه کردند:

الف- عدم تمایل به قبول ریسک در سمت بانک (سرمایه گذار) و تمایل کارفرما (تولیدکننده) به محروم کردن دیگران از شراکت در منافع منجر به رغبت کمتر بنگاه‌های مالی و تجاری به قرارداد مشارکت در سود و زیان شده است.

ب- قراردادهای مشارکت در سود و زیان مستلزم تعریف دقیق حقوق مالکیت است. چون در اغلب کشورهای اسلامی، حقوق مالکیت به درستی تعریف یا حمایت نشده است، این قراردادها از جذابیت کمتری برخوردارند.

ج- بانک‌های اسلامی و شرکت‌های سرمایه‌گذاری باید به خاطر رقابت شدید بانک‌های متعارف و سایر موسسات مالی باید شیوه‌های کمتر ریسکی را نسبت به مضاربه یا مشارکت ارائه دهند.

د- نقش محدود کننده سهامداران (سرمایه گذاران) در مدیریت و ساختار مالی دوگانه قراردادهای مشارکت در سود و زیان، این قراردادها را غیر مشارکتی می‌کند. در واقع طرف‌های متعامل بدون تصمیم‌گیری مشارکتی در منابع مالی سهیم می‌شوند.

۱. Dar and Presley

۲. Profit Loss Sharing (PLS)

ه- تأمین مالی از طریق سهام به دلیل تحمل درجه بالای ریسک (اثر تنوع زمانی سهام) برای تأمین مالی پروژه های کوتاه مدت ممکن نیست. به همین دلیل، بانک های اسلامی و سایر موسسات مالی برای تضمین نقدینگی به شیوه های دیگر مبتنی بر بدهی از جمله قرارداد مرابحه متوسل می شوند.

و- برخورد غیرمنصفانه مالیاتی مانع دیگری در استفاده از قراردادهای مشارکت در سود و زیان است. وقتی سود مأخذ مالیات قرار می گیرد، بهره در زمینه هایی که یک جزء هزینه را تشکیل می دهد، معاف می شود. این تبعیض قانونی و همراه آن طفره مالیاتی قراردادهای مشارکت در سود و زیان را به عنوان یک ابزار تسهیم پاداش کمتر قابل اتکا می سازد.

ز- بازارهای ثانویه برای معامله در ابزارهای مالی اسلامی به ویژه مضاربه و مشارکت وجود ندارند. در نتیجه، آنها نتوانسته اند به طور موثر به تحرک منابع مالی بینجامند.

حنیف^۱ (۲۰۱۵) به استناد داده‌های آماری «سازمان حسابداری و حسابرسی موسسات مالی اسلامی (AAOIFI)» کاربرد شیوه‌های تأمین مالی مبتنی بر مشارکت در سود و زیان را بررسی و گستره کاربرد آنها را در بانکداری اسلامی ناچیز دانسته است، اما اعتقاد دارد در مجموعه کل صنعت مالی اسلامی، این شیوه‌ها به طور گسترده استفاده می شود، به طوری که ارزش کل دارایی های تحت بانکداری اسلامی ۱۷۰۰ میلیارد دلار شامل تأمین مالی مسکن است، سهام صندوق های سهامی به ۷۲ میلیارد دلار رسیده ضمن اینکه صکوک منتشره تا سال ۲۰۱۵ از رقم ۴۸۱ میلیارد دلار فراتر رفته است و سپرده های صنعت بانکداری اسلامی بر مبنای شیوه های مشارکت سود و زیان هستند. نتیجه نهایی وی این است که شیوه‌های مشارکت در سود و زیان در صنعت تأمین مالی به شدت مورد استقبال قرار گرفته اند.

نظریور و کشاورزبان (۱۳۹۲) نحوه اجرای عقد مشارکت مدنی در نظام بانکداری بدون ربا در ایران را نقد کرده و محدودیت‌های ایجاد شده از طرف نهاد نظارتی را مانع اجرای این عقد می‌دانند. آنها معتقد هستند بهره‌گیری از عقد مشارکت حقوقی به مدل بانکداری PLS می‌انجامد. آنها عملکرد بانک سپه را در عقد مشارکت حقوقی با سود واقعی سالانه ۳۰ درصد موفق دانسته‌اند زیرا این نوع عقد موجب ایجاد زیرساخت های اساسی در صنایع فولاد، سیمان، لاستیک، راه و ساختمان و ... شده است.

میسمی و همکاران (۱۳۹۱) رویکردی مرحله‌ای برای استفاده از عقود مشارکتی در تأمین مالی خرد اسلامی ارائه دادند. در مرحله اول، تأمین مالی با عقود مبادله ای، مانند مرابحه و در مرحله دوم، با عقد مشارکت کاهنده، انجام می‌شود. استفاده از عقود مبادله‌ای در مرحله اول، این فرصت را برای موسسه تأمین مالی خرد فراهم می‌کند تا با مطالعه موفقیت وام گیرندگان در اجرای صحیح طرح ها و ایفای تعهدات، گروه های مستحق دریافت تأمین مالی مشارکتی در مرحله دوم را شناسایی کند. نمونه عملی این رویکرد به طور محدود در کشور سریلانکا تجربه شده است.

دادگر و فیروزان (۱۳۹۱) با یک رویکرد هزینه سایه ای به نظریه سازگار در تعیین نرخ سود رسیده اند. این نظریه با اتکا به اطلاعات درونی واحدهای تولیدی به برآورد بازدهی سرمایه و هزینه فرصت سرمایه در اقتصاد می پردازد و بر مساله اطلاعات نامتقارن بین بانک و متقاضی تسهیلات غلبه می یابد. آنها بر پایه حداقل سازی یک تابع هزینه ترنسلوگ و با کمک داده های صنعتی مرکز آمار ایران، هزینه فرصت سرمایه را در سال ۱۳۸۵ در بین بنگاههای صنعتی ۱۰۰ تا ۳۰۰ نفره معادل ۷/۱ درصد و برای بنگاههای ۱۰ نفر به بالا حدود ۱۰/۱ درصد تخمین زدند و ضمن مقایسه با نرخهای سود موجود، نتیجه گرفتند که تعیین نرخ سود عقود مبادله‌ای بدون توجه به واقعیت‌های اقتصادی و عملکرد بنگاهها، از عوامل اصلی انحراف قیمت‌ها و لذا تحمیل هزینه‌های عدم کارایی تخصیصی بر اقتصاد کشور است.

اکبریان و دیانتی (۱۳۸۵) با بیان اینکه در بانکداری بدون ربا، بانک ها برای دریافت و تخصیص منابع باید بر اساس چارچوب‌های معین که شریعت آن ها را مشخص کرده، عمل کنند؛ نرخ ثابت از قبل تعیین شده را موجه نمی دانند و تعیین

۱. Hanif

۲. The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI)

نرخ را به بررسی عملکرد در قالب یکی از عقود اسلامی موکول کرده و دو عقد قولنامه و بیع بالوفا را موثر در کاهش ریسک در این نوع بانکداری می‌دانند.

صادقی شاهدانی و رعایایی (۱۳۹۳) با بیان ساختارها و الگوهای منطبق بر شریعت در تأمین مالی اسلامی که در صنعت سرمایه‌گذاری ریسک‌پذیر کارایی دارند، نشان می‌دهند که علاوه بر عقود مضاربه و مشارکت، می‌توان از عقود مانند مشارکت کاهنده، اجاره موصوف فی الذمه، اجاره به شرط تملیک و مدل وکالت-اجاره موصوف فی الذمه در فرآیند سرمایه‌گذاری ریسک‌پذیر به کار برد.

شعبانی و رستخیز (۱۳۹۱) ضمن تبیین مبانی نظری ریسک و مدیریت انواع ریسک در بانکداری بدون ربا بر اساس روش‌های مختلف تجهیز و تخصیص منابع، نشان می‌دهند که ریسک‌های بانکداری متعارف و ریسک‌های بانکداری بدون ربا در ایران-جز دو مورد ریسک نقدینگی و ریسک عملیاتی- با یکدیگر تفاوت معنا داری ندارند.

اکبرزاده (۱۳۹۳) در مقایسه عقود مشارکتی و مبادله‌ای در قالب پژوهش کتابخانه‌ای، تحلیل اسنادی و مطالعه موردی شعبه مرکزی بانک کشاورزی، آسیب‌های موجود در سیر تحول روند اعطای تسهیلات از عقود مبادله‌ای به عقود مشارکتی را موارد زیر می‌داند: دور زدن قانون از سوی بانک‌ها و تغییر ماهیت در عقود بانکی، صوری شدن اجرای بانکداری بدون ربا، افزودن شروط خاص، ظهور عقد نامشخص مشارکت در سرمایه در گردش، از بین رفتن حقوق سپرده‌گذاران، افزایش هزینه‌ها و کاهش مصالح عمومی جامعه. وی همچنین در تحلیل ۱۰۰ مورد از قراردادهای عقود مشارکتی (مضاربه و مشارکت مدنی)، انحراف در موضوع قرارداد، سود از پیش تعیین شده در عقود مشارکتی، دریافت سود (شناسائی شده) گریز از پذیرش خسارات وارده بر سرمایه، دریافت جریمه دیرکرد در عقد مشارکت، قضاوت یکطرفه بانک درباره میزان خسارت، صوری بودن برخی فاکتورها و معاملات را آسیب‌های تسهیلات عقود مشارکتی دانسته است.

دیدگاهها در باره نقش عقود در اشتغال و سهم نیروی کار و همین‌طور سرمایه‌گذاری و سهم سرمایه متفاوت است. چون فرآیند تولید، به مشارکت و «مکملی بودن» عوامل و نهادهای تولید (کار، سرمایه، زمین، مدیریت، انرژی و...) بستگی دارد، لذا هر یک از عوامل تولید به نسبت مشارکت در تولید باید از ثمرات آن به شکل درآمد و فروش بهره‌مند شوند.

صدر (۱۳۵۷) در جلد دوم «اقتصادما» در باره توزیع پس از تولید طبق نظریه اسلام، محصول و درآمد تولیدی را فقط در مالکیت کسی می‌داند که روی مواد اولیه طبیعی شخصاً کار کرده باشد و صاحبان ابزار تولید- زمین و سرمایه- که در تولید از آنها استفاده شده-سهمی از محصول نمی‌برند» (صدر، ۱۳۵۷، ص ۲۰۷). در ادامه می‌فرماید: «در مقابل خدماتی که زمین و ابزار کار در تولید انجام می‌دهند، صاحبان مستحق دریافت «اجرت» هستند.

از سوی دیگر، زبیر (۱۳۷۵) در گفتاری با عنوان «حداکثر سازی سود: جنبه دنیوی در مقابل دیدگاه اسلامی» معتقد است: «از دیدگاه اسلامی، کل ارزش خالص محصول منهای دستمزد و مصرف سرمایه (استهلاک)، به عنوان سود ناشی از بهره‌وری ترکیبی نیروی و کار و سرمایه با نسبتی از قبل تعیین شده میان آنها توزیع خواهد شد».

صدیقی (۲۰۰۵) معتقد است که هر فرد می‌تواند به جای ارائه خدمات خود با نرخ‌های ثابت دستمزد، آن را در شرایط ریسکی و به امید پاداش بیشتر انتظاری پیشنهاد کند. اگر فرد با سرمایه پولی یا تجارت با فرد یا بنگاه دیگر بر مبنای مشارکت در سود، اقدام کند، کارفرما نامیده می‌شود. پاداش کارفرمایی ممکن است مثبت یا صفر باشد اما بازدهی سرمایه پولی ممکن است مثبت یا منفی یا صفر باشد. لذا در عقود مشارکتی، تقسیم سود بین کارفرما و سرمایه بر مبنای قرارداد است. به طور معمول، درآمد کارفرما، «سود» و بازدهی سرمایه «سهم سود» نامیده می‌شود.

منفرد (۱۳۹۲) در بررسی اثر عقود اسلامی بانکداری بدون ربا بر نرخ رشد سرمایه‌گذاری و سطح اشتغال در ایران طی دوره ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۱ نتیجه گرفته که رابطه عقود با اشتغال رابطه علیت دو طرفه بوده است و تاثیر عقود بر نرخ رشد سرمایه‌گذاری منفی و بیشترین تاثیر منفی از طریق عقد اجاره به شرط تملیک بر نرخ رشد سرمایه‌گذاری وارد می‌شود.

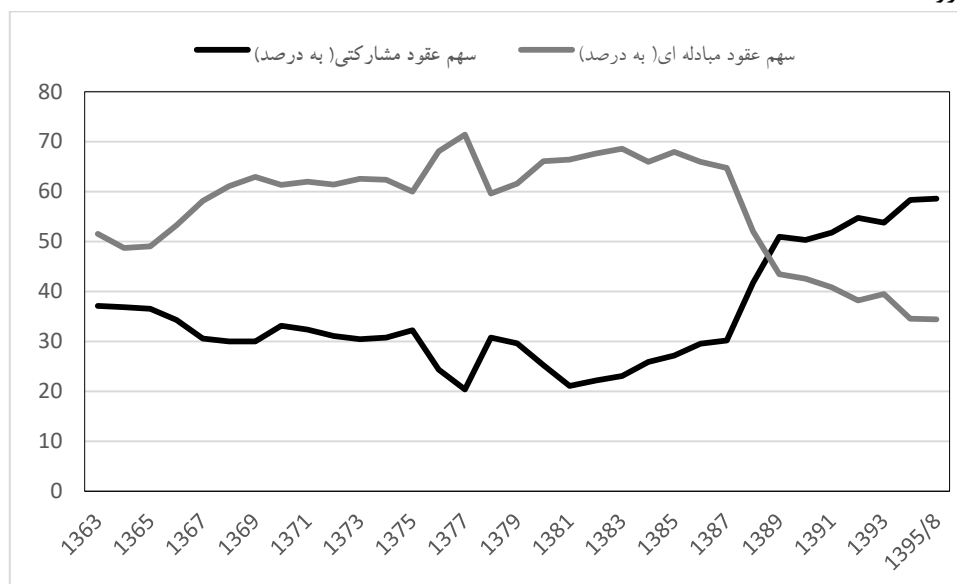
۷- روش تحقیق

در ادامه بحث و برای تبیین دقیق تر پیش فرض های مذکور در مقدمه، به شواهد آماری در رابطه با عقود مبادله‌ای و مشارکتی در قالب بانکداری بدون ربا در ایران می‌پردازیم. روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی است و دوره زمانی تحقیق ۱۳۶۳ الی ۱۳۹۴ است.

داده‌های تسهیلات اعطایی در قالب عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی، نرخ سود تسهیلات در قالب عقود مبادله‌ای، نرخ تورم، تولید ناخالص داخلی به قیمت پایه ۱۳۷۶ و جمعیت (برای محاسبه درآمد و تسهیلات سرانه) همگی از بانک اطلاعات سری های زمانی بانک مرکزی و منابع مکمل از جمله گزارش‌های اقتصادهای اقتصادی اقتباس شده‌اند. گفتنی است عقود مبادله‌ای شامل سلف، جعاله، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، خرید دین و عقود مشارکتی شامل مضاربه، مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی بوده است.

۷-۱- توصیف داده‌ها

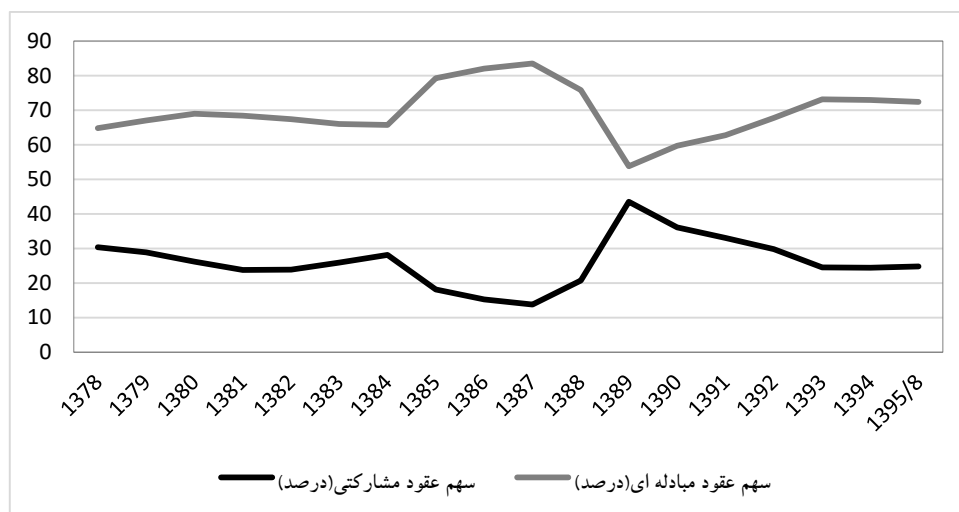
از سال ۱۳۶۳ یعنی یکسال پس از تصویب و اجرایی شدن قانون عملیات بانکی بدون ربا در ایران، تسهیلات مختلفی در قالب قرض الحسنه، عقود مبادله‌ای، عقود مشارکتی و سرمایه‌گذاری مستقیم از سوی بانکها و موسسات اعتباری غیربانکی به متقاضیان در بخشهای مختلف صنعت، کشاورزی، خدمات اعطا شده است. مطابق با نمودار (۳)، روند تسهیلات پرداختی در قالب عقود مبادله‌ای و مشارکتی نشان می‌دهد که این عقود به عنوان جانشین یکدیگر عمل کرده و زمانی که سهم عقود مبادله‌ای کم شده است، بر سهم عقود مشارکتی افزوده شده است. میانگین سهم تسهیلات پرداختی طی دوره ۱۳۶۳ تا پایان آبان ۱۳۹۵ در قالب عقود مشارکتی و مبادله‌ای به ترتیب حدود ۳۵ و ۵۷ درصد بوده که نشان می‌دهد عمده تسهیلات در قالب عقود مبادله‌ای پرداخت شده که اثر اشتغال‌زایی کمتری دارند، هر چند از سال ۱۳۸۸ به بعد بر سهم تسهیلات در قالب عقود مشارکتی افزوده شده است.

نمودار ۳. سهم تسهیلات اعطایی بانکها و موسسات اعتباری غیربانکی به تفکیک عقود مبادله‌ای و مشارکتی (مأخذ داده‌ها: بانک مرکزی)

چنانچه بانک های تخصصی را بررسی کنیم، انتظار اولیه بر این است که این بانک ها در قالب اعطای تسهیلات مشارکتی نقش فعال تری در ایجاد اشتغال ایفا نمایند، اما مطابق با نمودار (۴)، روند تسهیلات پرداختی در قالب عقود مبادله‌ای و مشارکتی

نشان می‌دهد که عقود مشارکتی در این بانک‌ها در مقایسه با روندهای کلی سهم‌های کمتری را به خود اختصاص داده‌اند، به طوری که میانگین سهم تسهیلات پرداختی طی دوره ۱۳۷۸ تا پایان آبان ۱۳۹۵ در قالب عقود مشارکتی و مبادله‌ای به ترتیب ۲۶/۲ و ۶۹/۵ درصد بوده که نشان دهنده سهم غالب تسهیلات در قالب عقود مبادله‌ای با اثر اشتغال‌زایی کمتر است.

نمودار ۴. سهم تسهیلات اعطایی بانکهای تخصصی به تفکیک عقود مبادله‌ای و مشارکتی (مأخذ داده‌ها: بانک مرکزی)

این نتیجه با یافته‌های پورفرج و علی زاده (۱۳۹۱) تطابق دارد. آنها با استفاده از داده‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۶ و محاسبه شاخص هرفیندال - هیرشمن، درجه تمرکز اعتبارات در عقود بانکی را اندازه گرفتند و نشان دادند که تمرکز اعتبارات بیشتر به سمت عقود مبادله‌ای با نرخ ثابت است و عقود مشارکتی در اهمیت دوم قرار دارند. همچنین رابطه میان اعتبارات بانکی عقود مبادله‌ای و رشد اقتصادی معنی دار نبوده است.

۷-۲- تاثیر نرخ سود انتظاری بر تسهیلات اعطایی

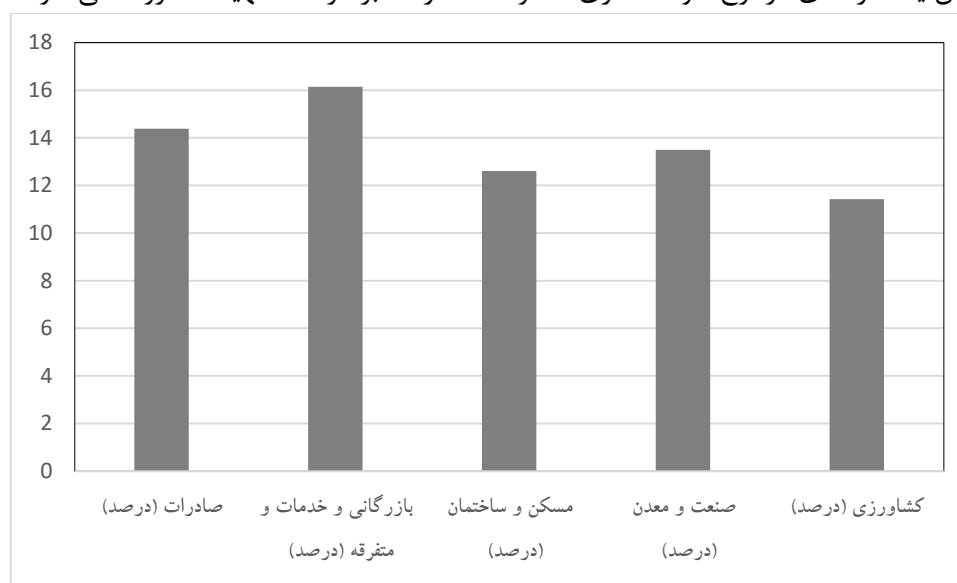
نرخ‌های سود تسهیلات عقود غیرمشارکتی و یا مشارکتی منوط به تصمیمات شورای پول و اعتبار است. براساس مصوبه شورای پول و اعتبار در تاریخ ۱۳۹۴/۲/۸ حداکثر نرخ سود تسهیلات عقود غیرمشارکتی معادل ۲۱ درصد و سقف نرخ سود موردانتظار عقود مشارکتی معادل ۲۴ درصد تعیین شد^۱. اما براساس مصوبه شورای پول و اعتبار در تاریخ ۱۳۹۴/۱۱/۲۷، حداکثر نرخ سود تسهیلات عقود غیرمشارکتی معادل ۲۰ درصد و سقف نرخ سود مورد انتظار عقود مشارکتی معادل ۲۲ درصد اعلام گردید^۲.

نرخ سود مورد انتظار یکی از عوامل تعیین کننده در اعطای تسهیلات به بخشهای مختلف است. با توجه به متغیر فرض کردن نرخ سود در عقود مشارکتی، حد مشخصی برای نرخ سود مورد انتظار تسهیلات پرداختی در قالب این عقود در دست نیست. اما درمورد عقود مبادله‌ای، نرخ سود انتظاری برای تسهیلات مبادله‌ای از طرف بانک‌های دولتی، نشان می‌دهد که طی دوره ۱۳۶۳-۱۳۹۴ به طور میانگین، نرخ سود مورد انتظار همواره بیش از ۱۰ درصد بوده و عرضه تسهیلات به بخش کشاورزی با کمترین نرخ سود انتظاری صورت گرفته است. در حالی که بخش بازرگانی با میانگین نرخ سود بالای ۱۶ درصد از بیشترین نرخ سود مورد انتظار برخوردار بوده است. نرخ سود برای بخش صادرات هم حدود ۱۴/۴ درصد بوده و سایر بخش‌های

۱. نرخ سود علی الحساب سپرده‌های بانکی متناسب با طول دوره سپرده‌گذاری (با حداکثر سررسید یک سال) معادل ۲۰ درصد بود.

۲. نرخ سود سپرده‌ها حداکثر ۱۸ درصد برای سپرده‌های یک ساله و حداکثر ۱۰ درصد برای سپرده‌های کوتاه مدت کمتر از سه ماه تعیین گردید.

تولیدی (صنعت و معدن و مسکن و ساختمان) با متوسط ۱۳/۵ درصد و ۱۲/۶ درصد در رده های بعدی قرار دارند. میانگین کلی نرخ سود تسهیلات مبادله‌ای در دوره مذکور نیز ۱۳/۶ درصد بوده است. از طرف دیگر مقایسه میانگین نرخ سود مورد انتظار در بخشهای مختلف و کل تسهیلات اعطایی در قالب عقود مبادله‌ای طی دوره ۱۳۶۳-۱۳۹۵ نشان می‌دهد که عرضه این تسهیلات نسبت به نرخ سود مورد انتظار به شدت باکاهش است، به طوری که با افزایش یک درصدی در نرخ سود انتظاری، حدود ۵/۴ درصد بر عرضه تسهیلات افزوده می‌شود.

نمودار ۵. میانگین نرخ سود مورد انتظار تسهیلات اعطایی در قالب عقود مبادله‌ای (۱۳۶۳-۱۳۹۴)
(مأخذ داده‌ها: بانک مرکزی)

۳-۷- تأثیر تسهیلات اعطایی بر اشتغال

با توجه به اینکه گزارش‌های مستندی در باره میزان اشتغال زایی تسهیلات اعطایی در قالب عقود مبادله‌ای یا مشارکتی در دست نیست و برای مثال مشخص نیست که میزان شغل‌های جدید ایجاد شده در اثر عقد مضاربه چقدر است، از داده‌های کلان استفاده می‌کنیم و به جای اشتغال بر درآمد متمرکز می‌شویم. ادعای مقاله این است که چنانچه تسهیلات پرداخت شده توانسته باشد درآمد یا تولید ناخالص داخلی را تحت تاثیر مثبت قرار داده باشد، به احتمال بسیار زیاد بر اشتغال هم تاثیر مثبت داشته است.

تسهیلات اعطایی در قالب عقود مشارکتی و مبادله‌ای را با توجه به دو عامل جمعیت کشور و شاخص تورم به سرانه تسهیلات به قیمت ثابت ۱۳۷۶ تبدیل کرده و درآمد سرانه را از تقسیم تولید ناخالص داخلی به قیمت پایه و ثابت ۱۳۷۶ به جمعیت کشور به دست می‌آوریم. سپس تاثیر سرانه تسهیلات را در قالب دو دسته از قراردادها بر درآمد سرانه ارزیابی می‌کنیم.

اگر F_1 بیانگر سرانه تسهیلات اعطایی در قالب عقود مبادله‌ای، و F_2 بیانگر سرانه تسهیلات در قالب عقود مشارکت و y نشانگر درآمد سرانه باشد، تاثیر این تسهیلات بر درآمد سرانه به فرم لگاریتمی به صورت (۱۷) و (۱۸) نوشته می‌شود:

$$\text{Log}(y) = \alpha_0 + \alpha_1 \text{Log}(F_1) \quad (17)$$

$$\text{Log}(y) = \beta_0 + \beta_1 \text{Log}(F_2) \quad (18)$$

در بررسی مانایی متغیرها مشخص شد که $\text{Log}(y)$ و $\text{Log}(F_1)$ و $\text{Log}(F_2)$ با تصریح عرض از مبدا و جمله روند و با آماره KPSS به ترتیب ۰/۰۸ و ۰/۱۳ در سطح معنی داری ۵٪ مانا هستند.

رابطه (۱۷) قبل از تخمین تحت علیت گرنجری قرار گرفت و علیت یک طرفه یا دو طرفه بین دو متغیر وابسته و منستقل آن حاصل نشد. بنابراین، می‌توان گفت که سرانه تسهیلات در قالب عقود مبادله‌ای با سرانه درآمد ارتباط متقابل و معنی ندارد و ضرورتی به تخمین رابطه رگرسیونی (۱۷) نیست.

رابطه (۱۸) نیز به دلیل $I(0)$ بودن متغیر $\text{Log}(F_2)$ می‌تواند مستقیماً در معرض علیت گرنجری قرار گیرد. نتایج این آزمون در جدول (۳) ارائه شده است که علیت یک طرفه از $\text{Log}(F_2)$ به $\text{Log}(y)$ تأیید می‌شود.

جدول ۳. آزمون علیت بین $\text{Log}(F_2)$ و $\text{Log}(y)$

H_0	F-stat	Prob.
$\text{Log}(F_2) \rightarrow \text{Log}(y)$	3.994	0.017
$\text{Log}(y) \rightarrow \text{Log}(F_2)$	1.947	0.148

نتیجه تخمین رابطه (۱۸) با حداقل مربعات معمولی (OLS) پس از تصحیح خودهمبستگی بین جملات باقیمانده با روش پیشنهادی نیوی-وست (۱۹۸۷) موسوم به خطاهای معیار سازگار با واریانس ناهمسانی و خودهمبستگی (HAC^2) به صورت رابطه (۱۹) گزارش می‌شود:

$$\text{Log}(y) = 1.786 + 0.209\text{Log}(F_2), \quad \bar{R}^2 = 0.75, \quad F = 94.22 \quad (19)$$

(61.84) (7.303)

که اعداد داخل پرانتز انحراف معیار ضرایب را نشان می‌دهند. بنابراین ضمن وجود علیت یکطرفه از سرانه تسهیلات مشارکتی به سمت درآمد سرانه، رابطه بین دو متغیر اخیر در سطح ۱٪ به لحاظ آماری معنی دار است و آماره های F و R^2 تعدیل شده از معنی‌داری کلی رگرسیون حکایت دارند. نتیجه کلی اینکه، تسهیلات مشارکتی همچنانکه در بحث نظری هم مطرح شد، قابلیت اثرگذاری بر درآمد و تولید و در نتیجه بر اشتغال را دارند. این نتیجه با یافته‌های علی‌زاده (۱۳۸۸) تطابق دارد. علی‌زاده (۱۳۸۸) در مطالعه اثرات حذف بهره در عقود بانکی بر رشد اقتصادی با استفاده از داده‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۶ در قالب مدل خود برگشت با وقفه توزیعی (ARDL) نشان داده است عقود مشارکتی اثر مثبت بر رشد اقتصادی دارند، اما عقود مبادله‌ای با نرخ ثابت و متغیر اثر منفی بر رشد اقتصادی دارند.

۸- نتیجه‌گیری

در قالب تحلیل جریان وجوه، تجهیز و تخصیص منابع از فعالیت‌های عادی و منظم بانک‌ها و موسسات مالی است. این واحدهای اقتصادی، انواع سپرده‌های قرض‌الحسنه (دیداری و پس‌انداز) و سپرده‌های سرمایه‌گذاری (کوتاه‌مدت و بلندمدت) را از سپرده‌گذاران جذب کرده و از آنها برای تأمین نقدینگی و تأمین مالی پروژه‌ها و کسب و کارها در رشته‌های مختلف صنعتی و تولیدی، بازرگانی و صادراتی و یا خدماتی استفاده می‌کنند. در سمت مصرف یا تخصیص منابع بانکها و موسسات مالی و اعتباری، تفاوت‌های بارزی بسته به نظام اقتصادی حاکم وجود دارد. گاهی نهاد برنامه و یا تکالیف بودجه‌ای این تخصیص را به عهده دارد و گاهی سودآوری مبتنی بر سازوکار رقابتی، عامل اصلی در تخصیص منابع است. در نظام اقتصادی اسلام، از آنجایی که بازار پول متفاوت از بازار سرمایه است، بهره به مثابه ربا در بازار سرمایه جایی ندارد، بلکه سهم سرمایه بر اساس مشارکت بین طرفین تجارت و کسب و کار است، یعنی یک عامل و فعال اقتصادی در برابر یک بانک یا تأمین‌کننده مالی قرار می‌گیرد و بسته به نوع قرارداد و بازدهی فعالیت، می‌توان اثرات متفاوتی بر تورم، اشتغال، سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی انتظار داشت.

۱. Newey-West

۲. Heteroskedasticity and Autocorrelation Consistent (HAC) Standard Errors

در نظام‌های پرداخت ایران، وجه غالب قراردادهای بانکی به صورت عقود مبادله‌ای است که در این مقاله با الگوسازی ریاضی و شواهد آماری نشان داد شد که اثر اشتغال زایی و ایجاد رشد اقتصادی از محل این تسهیلات محدود است اما عقود مشارکتی از جمله مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی و مضاربه از ابزارهایی هستند که در جهت تأمین منابع بلند مدت مورد نیاز واحدهای تولیدی، بازرگانی و خدماتی به کار گرفته می‌شوند.

همانگونه در این مقاله با الگوی ریاضی نشان داده شد، عقود مشارکتی در مبادله بین ریسک-بازدهی می‌توانند در قبال ریسک بیشتر، بازدهی بیشتری هم به بار آورند و بازدهی بیشتر مشوق تولید بیشتر و جذب بیشتر نیروی کار است. نتیجه تحلیل‌ها بر اساس شواهد آماری ایران این بود که علیت از سرانه تسهیلات مشارکتی به درآمد سرانه وجود داشته و اثر این تسهیلات بر رشد و در نتیجه بر اشتغال مثبت است. بنابراین تأکید بر این نوع عقود در زمینه تأسیس و راه‌اندازی واحدهای جدید و یا تکمیل و توسعه واحدهای صنعتی و خدماتی موجود موجب افزایش طیف مختلف محصولات و در نتیجه موجب تقویت طرف عرضه اقتصاد و در نتیجه کمک به توسعه اقتصاد کشور خواهد بود.

اما در برابر تحلیل فوق، برخی پژوهشگران نظر متفاوتی دارند. برای مثال، طالبی و کیایی (۱۳۹۱) معتقد هستند که عقد مشارکت در ذات خود دارای درجه ریسک بالایی است و اگر بانک مشارکت واقعی در یک پروژه داشته باشد، مخاطرات عمدی یا غیرعمدی در اجرای پروژه، منابع بانک را تهدید می‌کند و چون منابع بانک متعلق به سپرده‌گذاران است، به دلیل وکالت، بانکها ریسک بالایی را نمی‌پذیرند، به همین سبب بانک‌ها شرایط قراردادها را طوری تنظیم می‌کنند که ضمن انتقال ریسک به متقاضی تسهیلات، سود ثابتی را دریافت نمایند. آنها ادامه می‌دهند: «اگر بانک‌های اسلامی وارد فعالیت‌های مشارکتی شوند مثل واسطه‌های مالی ریسک پذیر محسوب شده و باید به سپرده‌گذاران خود سود بیشتری هم بدهند».

در خاتمه باید گفت با توجه به هدف حذف بهره از عملیات بانکی بدون ربا، به منظور اثرگذاری تسهیلات پرداختی بر رشد و اشتغال، لازم است سهم عقود مشارکتی از کل اعتبارات پرداختی افزایش یابد، چنین روندی در مجموعه کل بانک‌ها و موسسات اعتباری بانکی از سال ۱۳۸۹ شروع شده اما بانک‌های تخصصی به نظر می‌رسد روند معکوسی را در پیش گرفته و بر سهم عقود مبادله‌ای افزوده‌اند. لذا تجدیدنظر در نحوه پرداخت تسهیلات از سوی این گروه از بانکها در چارچوب قوانین و مقررات بانکی و مصوبات شورای پول و اعتبار ضروری به نظر می‌رسد.

منابع و مآخذ

- اکبرزاده معین (۱۳۹۳). آسیب شناسی تحول عقود از مبادله ای به مشارکتی در روند اعطای تسهیلات بانکی. پایان نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی به راهنمایی غلامرضا مصباحی مقدم، دانشگاه امام صادق (ع).
- اکبریان رضا، دیانتی محمدحسین (۱۳۸۵). مدیریت ریسک در بانکداری بدون ربا. اقتصاد اسلامی، دوره ۶، شماره ۲۴، صص ۱۷۰-۱۵۳.
- بانک مرکزی ایران. *نماگرهای اقتصادی*. شماره ۸۴: سه ماهه اول سال ۱۳۹۵. اداره بررسی‌ها و سیاست‌های اقتصادی. ناشر: اداره روابط عمومی بانک مرکزی.
- پورفرج علیرضا، علی زاده ولی اله (۱۳۹۱). ارزیابی درجه تمرکز اعتبارات در عقود اسلامی و اثر آن بر رشد اقتصادی در ایران. *مجله تحقیقات اقتصادی*، دوره ۴۷، شماره ۹۸، صص ۲۱-۱.
- توتونچیان، ایرج (۱۳۷۹). پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه داری؛ تهران: نشر توانگران.
- دادگر، یداله (۱۳۹۳). مقدمه ای در آموزه های اقتصادی و مالی اسلام. تهران: نشر آماره، چاپ اول.
- دادگر یداله، فیروزان سرنقی توحید (۱۳۹۱). ارایه چارچوبی برای تعیین نرخ سود در عقود مبادله‌ای. پژوهشهای اقتصادی، دوره ۱۲، شماره ۴، صص ۱۰۲-۷۹.
- داوودی پرویز، موسایی میثم (۱۳۷۹). پژوهشی درباره ربا و جبران کاهش قدرت خرید پول. نامه علوم اجتماعی، دوره ۸، شماره پیاپی ۱۵، صص ۱۸۸-۱۶۵.
- شعبانی احمد، رستخیز علی عادل (۱۳۹۱). تحلیل تطبیقی ریسک در بانکداری متعارف و بانکداری بدون ربا در قالب عقود اسلامی. *تحقیقات مالی اسلامی*. دوره ۲، شماره ۱ (پیاپی ۳)؛ صص ۳۸-۷.
- صادقی شاهدانی مهدی، رعایایی مهدی (۱۳۹۳). تبیین مدل‌های سرمایه‌گذاری ریسک پذیر اسلامی. *تحقیقات مالی اسلامی*؛ دوره ۳، شماره ۲ (پیاپی ۶)، صص ۶۵-۳۷.
- صدر، محمد باقر (۱۳۵۷). *اقتصاد ما: بررسی‌هایی در باره مکتب اقتصادی اسلام*. تهران، انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
- ضیائی، منوچهر (۱۳۷۲). مجموعه قوانین پولی و بانکی، تهران: موسسه تحقیقات پولی و بانکی.
- طالب احمدی حبیب (۱۳۸۰). تأثیر نرخ در معاملات. نشریه علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۳)؛ ویژه نامه حقوق؛ صص ۵۵-۴۳.
- طالبی محمد، حسن کیایی (۱۳۹۱). ریشه‌یابی چالش‌های استفاده از عقود مشارکتی در نظام بانکداری جمهوری اسلامی ایران. *دو فصلنامه علمی - پژوهشی «تحقیقات مالی-اسلامی»*، دوره ۱، شماره ۲، صص ۵۵-۳۷.
- عسکری، محمدمهدی مهدی رعایایی (۱۳۹۲). آسیب‌شناسی عقد جعاله در نظام بانکداری بدون ربا ایران. *فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی*، شماره ۳، صص ۱۵۷-۱۳۷.
- علی‌زاده ولی‌اله (۱۳۸۸). بررسی اثر حذف بهره در عقود مشارکتی بر رشد اقتصادی ایران مطالعه موردی ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۵. پایان نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی به راهنمایی علیرضا پورفرج، دانشگاه مازندران.
- منفرد سیده‌خدیجه (۱۳۹۲). بررسی میزان اثر عقود اسلامی بر سطح سرمایه گذاری و اشتغال. پایان نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی به راهنمایی علیرضا پورفرج، دانشگاه پیام نور استان مازندران.
- موسویان، سید عباس (۱۳۸۳). ارزیابی سپرده‌های بانکی و پیشنهاد سپرده‌های جدید. *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، سال چهارم، شماره ۱۵، صص ۵۳-۳۱.
- میسمی حسین، حسن زاده علی، شهیدی نسب مصطفی (۱۳۹۱). رویکردی مرحله ای برای استفاده از عقود مشارکتی در تامین مالی خرد اسلامی. *اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)*؛ دوره ۶، شماره ۲ (پیاپی ۱۲)؛ صص ۶۲-۳۳.
- نظریور محمدنقی، کشاورزبان پیوستی اکبر (۱۳۹۲). الزامات احیای عقد مشارکت حقوقی راهبردی برای تحقق بانکداری PLS در نظام بانکداری بدون ربا. *راهبرد اقتصادی*؛ دوره ۲، شماره ۷، صص ۷۹-۳۹.

یوسفی، محمدرضا. تفاوت ماهوی عقود اسلامی در بانکداری اسلامی. مندرج در نشانی اینترنتی زیر:

<http://ijtihad.ir/NewsDetails.aspx?itemid=2649>

- Abdul Gafoor, A.L.M. (2009). *Islamic Banking and Finance: Another Approach*. Islamic Book Service.
- Akin, Tarik & Mirakhor, Abbas (2016). Efficiency with Rule-Compliance: A Contribution to the Theory of the Firm in Islamic Economics. *Journal of Economics and Political*, 3(3), 560-574.
- Al-Junaid, S. A. H. (1992). *Factors of production and factor pricing from an Islamic perspective*. Readings in Microeconomics in Islamic Perspective, Longman, Kuala Lumpur.
- Brigham, Eugene F. and Houston, Joel F. (2007). *Fundamentals of Financial Management*, Eleventh Edition, Thomson South-Western.
- Choudhury, M. A. (2010). The Islamic panacea to global financial predicament: a new financial architecture. *Jurnal Hadhari*, 2(2), 41-72.
- Coelli, T. J., Rao, D. S. P., O'Donnell, C. J., & Battese, G. E. (2005). *An introduction to efficiency and productivity analysis*. Springer Science & Business Media.
- Dar, Humayon A. and Presley, John R. (2000). Lack of profit Loss sharing in Islamic banking: management and control imbalances. *International Journal of Islamic Financial Services*, Vol.2, No.2, pp.3-18.
- Douglas, Evan J. (1992). *Managerial Economics*. Prentice Hall, 4th edition.
- Fatai, B. O. (2012). Can Islamic banking work in Nigeria. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 14(2), 25-40.
- Hanif, D. (2015). Profit & Loss Sharing in Islamic Banking and Finance. *Islamic Finance Review*, 5(3), 1-22.
- Layard, P. R. G. and Walters A.A. (1978). *Microeconomic Theory*. New York, McGraw-Hill, 3rd Edition.
- Newey, W. K., & West, K. D. (1987). Hypothesis Testing with Efficient Method of Moments Estimation. *International Economic Review*, 28(3), 777-87.
- Sarker, M. A. A. (1999). Islamic business contracts, agency problem and the theory of the Islamic firm. *International Journal of Islamic Financial Services*, 1(2), 12-28.
- Siddiqi, M. N. (2005). *Teaching Islamic Economics*. King Abdulaziz University Islamic Economics Research Centre, Kingdom of Saudi Arabia.